

Szekér Nóra

Tapasztalat és realitás

A jelen lévő múlt és jelen: a Lakiteleki Találkozó előtti „időperspektívák”¹

ELGÁNCOLSOLT NEMZETMENTÉSEK - JELLEMZŐ TÖRTÉNETEK A KÁDÁR-RENDSZER MINDENNAPJAIBÓL

„Olyan értelmiségiek voltunk, akik szentségtörő, pőre és igaz gondolataikat majd csak az emlékirataikban közlik. Már a jövőben is múltra ítéltetve” – jellemezte 1978-ban Csoóri Sándor saját és kortársai életérzését az *Egy nomád értelmiségi* című esszéjében,² „az ártatlanság és cselekvőképesség elvesztésére” ítéltetett léthelyzet egyik legélesebb látletében.

Béres József 1972-ben feltalálta a Béres-cseppet. A hatalom azonban úgy döntött: „ez az ember kívülálló”, és nem támogatja a készítményt, ahol tudta, gáncsolta az ügyet, és 1975-ben kuruzslás vádjával bűnvádi eljárást indított a feltaláló ellen.³ Béres József kálváriájáról Kósa Ferenc rendezésében film (*Az utolsó szó jogán*) készült, ám ennek megszületése és vetítése is akadályokba ütközött.⁴ A költő

Nagy László, aki szívügyének tekintette Béres József és a csepp sorsát, az akkor művelődésügyi miniszter Pozsgay Imréhez fordult segítségért. Pozsgay azt tanácsolta Nagy Lászlónak, hogy minden korábbi fogadkozása ellenére „zarándokoljon el” Aczél Györgyhöz e fontos ügy kedvéért. „Aczél ugyanis igazi trófeagyűjtő volt. Aki hozzá folyamodott, aki elment hozzá, az el volt téve a tartalékba a trófeái közé” – indokolta e tanácsot évtizedekkel később. Majd így érvelt Nagy Lászlónak: „Most kulcsszereplője vagy egy ügynek, ami elbukhat, ha nem változtatsz a magatartásodon. [...] Emlékezz, amikor Barbarossa visszatért Milánóba, a szemére hányták, hogy megszegte a nekik tett esküt. Erre Barbarossa azt mondta: megesküdtem, de nem arra, hogy be is tartom!...”⁵ Nagy László elzárándokolt Aczélhoz, a film elkészült, de bemutatni már nem engedték.

Egy jellemző epizód a Kádár-rendszer mindennapjaiból, ami

nemcsak azt sejteti, hogy egy tehetség a '70-es, '80-as években milyen mértékben volt kiszolgáltatott helyzetben Magyarországon, de a hatalom természetrajzáról is képet ad, ahogy kegyként osztogatja a szabadgondolkodás szűken mért perceit. E kegyért azonban igen nagy árat követelt: a zarándoklatot, a trófeává válást. És hogy a hatalom számára mit ér e trófea, az a társaságok lesajnáló megjegyzéseiben („még ő, a büszke Nagy László is megtalálja az Aczél elvtárshoz vezető utat”) és az embert saját maga előtt is kijátszhatóvá tevő belső monológok gondolataiban („megesküdtem, de nem arra, hogy be is tartom”) mérhető.

A kommunista diktatúra e sajátos kádári működésmechanizmusának része volt, hogy a „másként gondolkodóknak” fenntartott „szabad mozgástér” legalább annyi buktatót rejtett magában, mint amennyi lehetőséget. Gond nemcsak abból fakadt, hogy a határokat szűkre szabták, de

¹ Az írás hosszabb, teljesebb változatát lásd: Székér Nóra: Elmúlt jövő. Az első lakiteleki találkozó harminc év távlatából. In: *MDF-tanulmányok*. Szerk. Székér Nóra – Szeredi Pál. Lakitelek, Antológia, RETÖRKI Könyvek 32., 2018, 7–61. A tanulmány címét és gondolatiságát nagyban ihlette: Koselleck, Reinhardt: *Elmúlt jövő. A történelmi idők szemantikája*. Budapest, Atlantisz, 2003. (Ezúton is köszönöm Petrás Évának Koselleck munkájával kapcsolatos inspirációját.)

² Csoóri Sándor: *Egy nomád értelmiségi* [1980]. In: Uő: *Készülődés a számadásra*. Budapest, Magvető, 1987, [36–49] 45. Az írás eredetileg a kecskeméti *Forrás* 1980. februári számában látott volna napvilágot, de a már kinyomtatott írást az „illetékesek” pengével vágták ki a lapból.

³ A hatalom minősítéséről lásd: Király István: *Napló, 1956–1989*. Budapest, Magvető, 2017, 491.

⁴ Részletesen lásd Réger Ádám Géza: *A Béres-ügy. A Béres-csepp története a feltalálástól a forgalomba kerülésig*. (Szakdolgozat). Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Történettudományi Intézet, 2016.

⁵ Bihari Mihály – Kósa Ferenc – Pozsgay Imre: *Mi történt velünk. Magyarországi sorskérdések, 1987–2014*. Budapest, Éghajlat, 2014, 34.

még e szűkös mozgástér sem volt a szabadgondolkodás bibói értelemben vett autonóm „kis köre”. Önmagában már a léte, működése, szerepe a hatalmi játszmák részét jelentette, erős kiszolgáltatottságban és sűrűn átszőve az aczéli kultúrpolitika „kegygazdálkodásra” épülő elemeivel.⁶ A rendszer nem feltétlenül a tisztességes vagy a tisztességtelen út között kínálta fel a választási lehetőséget, hanem az emberi önbecsülés ilyen vagy olyan „torzulásai” között. Ahogy a jelen történetben is: vagy az ügyért való tevéleges elköteleződés, vagy az emberi méltóság szenved csorbát. A hatalom megadta a konok hiúság vagy a korrumpálódás „bűne” között a szabad választást, neki mindkét döntés megfelelt.

Mindeközben hihetetlen szómágia zajlott a valóság és az önbecsülés rovására. A megaláztatásra adott válaszban „az ember valódi színvonala tűnik elő”⁷ – fogalmazott Hamvas Béla az 1956-os forradalom kapcsán. A hatalom azonban ezt a forradalmat ellenforradalomnak hazudta, és e minősítést nemcsak a nép arcába vágta, hanem – folytatva a megaláztatásra épített uralmi forma gyakorlatát – meg is követelte e hazugság előtt való főhajtást. A magyar társadalmat ezzel „valódi színvonalának” elsumákolására kárhoztatta, a társadalom bűnbe kényszerítését pedig saját rendszerének

Nagy László költő a Magyar Rádió Kormos István emlékműsorában, 1977-ben. (Forrás: Fortepan / Szalay Zoltán, 147955-ös kép)

szerkezeti elemévé tette. Ezáltal a maga által összefabrikált legitimitást az erkölcsi válság permanens fenntartására építette. „Ezeknek az időknek volt valami mélyről fakadó keserűsége. Nagyon sok volt a meghasonlott ember, a félrecsúszott életút világnézeti, politikai okok következtében. Az alkoholizmusba, öngyilkosságba menekülő életek. A nemzedék színe-java veszett így el”⁸ – idézte meg Bíró Zoltán a korszak hangulatát.

A párt a magyar társadalom tartásának ilyen mértékű megtépázása közben hirdette meg – a szómágia valamiféle főelemeként – a szövetségi politikát. Tabajdi Gábor megfogalmazása szerint „ez a jelzős szerkezet a Kádár-korszak egyik leggyakrabban használt politikai,

ideológiai és propaganda fogalma volt”.⁹ Csakhogy a párt politikájának köze sem volt a valódi szövetséghez. Őszinte együttműködésről szó sem lehetett, „a szövetség” feltételei nem a kölcsönös megegyezés függvényeként körvonalazódtak, hanem diktátumszerűen lettek előírva. A hatalom nem szövetséget kötött, hanem alkura kötelezett, ami a nép részéről kényszerűség volt, és „nem volt tőle elragadtatva”.¹⁰ Benne a szövetség alapelveként feltüntetett konszolidáció pedig annyira volt, hogy az embereket már nem a szüntelen félelem kényszerítette arra, hogy beletörődjenek a politikai jogaiktól és szellemi szuverenitásuktól való megfosztottságba, hanem „a kicsivel nyugodtabb, zaklatásmentes magánélet” és „egy lassú-lassú

⁶ Részletesen lásd Székér Nóra: A diktatúra „kis körei”. Az aczéli kultúrpolitika néhány sajátossága. In: *Forrásvidék. A nemzeti demokratikus gondolkodás a magyar folyóiratok tükrében (1956–1987)*. Szerk. Nagymihály Zoltán – Székér Nóra. Lakitelek, RETÖRKI Könyvek 26., Antológia, 2017, 9–33.

⁷ Hamvas Béla: *Patmosz*. Szombathely, Életünk, 1992, 264.; 1956 és a Kádár-rendszer kérdéséről bővebben lásd: Székér Nóra – Riba András László: *A Nagy Imre-kód. Nagy Imre újratemetésének politikai dimenziói*. Lakitelek, Antológia, RETÖRKI Könyvek 5., 2014, 16.

⁸ Székér Nóra: *Interjú Bíró Zoltánnal*. (Kézirat, 2017. Készült a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Archívumban.)

⁹ Tabajdi Gábor: *Kiegyezés Kádárral. „Szövetségi politika”, 1956–1963*. Budapest, Jaffa, 2013, 9.

¹⁰ Csengey Dénes: *Saját hazában felegyenesedve élni*. Előadás a magyarországi politikai helyzetről 1988 októberében, a Göteborgi Magyar Egyesületben. *Hitel*, 2017. június, [6–24] 7. (Az előadást rögzítette, szövegbe öntötte és publikálta: Tóth Károly Antal). A szövetségi politikáról részletesen lásd: Székér i. m. 2017, 9–33.

gyarapodásocská"¹¹ lehetősége oldotta azt a feszültséget, amit e jogfosztottság előidézett.¹²

A társadalom kezelésének ez a módozata a szabadság korlátozottságából fakadó feszültséget, még ha oldotta is, de az ellehetetlenülés érzése és a rossz közérzet a kor hangulatához tartozott... A hatalom kijátszottjaként az állandó falba ütközés, az „elkonspirált” cselekvési vágytól és az elvetélt ötletek sokaságától való frusztráció nemzedéki élmény volt. „Ahogy mondják: velem a történelem madarát is meg lehetett volna fogatni. Duhaja voltam a nyelvnek, a gondolkodásnak; verekedésre és monologizálásra egyaránt kész, aki »ugrik egy jó szóra nyomban«. De ugrasztás helyett inkább csitítottak: most ne, most nem időszerű, majd holnap. [...] Aztán észrevétlenül magam is rászoktam a halasztásokra. [...] Így aztán megvagyunk, csak túl sok a múltidejűség, a halasztás az idegeinkben”¹³ – fogalmazott Csoóri Sándor 1982-ben. „Egyre kevésbé tudok élni. Nyugtalanítanak a cselekvésre nehezen átváltható felismerések”¹⁴ – mondta Lezsák Sándor 1981-ben. Egy „fárasztó helyben futás részesei vagyunk”, ahol „a cselekvésre nincs tér” – értékelte visszamenőleg Huszár Tibor e létállapot alaphangulatát.¹⁵

¹¹ Csengey i. m. 2017, 7.

¹² Szekér: A diktatúra... i. m. 2017, 10.

¹³ Hatvani Dániel: Készülődés a számadásra. Beszélgetés Csoóri Sándorral. *Mozgó Világ*, 1982. január, [17–32] 23.

¹⁴ Magyar József: „Én most erősen élek”. Beszélgetés Lezsák Sándorral. *Napjaink*, 1981. szeptember, [24–25] 24.

¹⁵ Huszár Tibor: Értelmiség, politika, értelmiségpolitika (1957–1987). In: Uő: *Mit ér a szellem, ha...* Budapest, Szabad Tér, 1990, 75.

¹⁶ 1972-ben elindított program, amely autonóm szerveződésként környezettervezési vállalkozás volt számos művész és szakértő bevonásával.

¹⁷ Tóth Klára: *Jó és szerves együttműködés alakult ki. Beszélgetés Pohárnok Mihállyal*. In: Uő: *A rendszerváltó stúdió. Interjúk a Társulás alapítóival, kultúrpolitikusokkal, filmrendezőikkel*. (Kézirat, 2014. Készült a RETÖRKI megbízásából.)

¹⁸ Részletesen lásd: Szőnyi Tamás: *Titkos írás. Állambiztonsági szolgálat és irodalmi élet, 1956–1990, I–II*. Budapest, Noran, 2012.

¹⁹ Az állambiztonsági információk is alátámasztják, hogy mind az MDF, mind pedig az SZDSZ előzményét jelentő szellemi csoportosulásokban fontos szerepet játszottak az irodalmárok, de az irodalmi szervezetek mindennapi munkájában sokkal inkább a majdani MDF-esek voltak aktívak, és ők voltak az ezen szervezetek autonómiájáért folyó küzdelem hangadói és szervezői. Részletesen lásd: *Uo.* (2), 1030.

A lakiteleki találkozó névsorát nézve az embernek szinte az az érzése támad, mintha a belépőt egy-egy elgáncsolt „nemzetmentő” próbálkozás felmutatása jelentette volna. Pohárnok Mihály formatervező-grafikus, a „Házgyári konyha” program¹⁶ kezdeményezője ezt a küzdelmet ahhoz a helyzethez hasonlította, „amikor valaki tiszta erőből nyom egy ajtót, és kiderül, hogy nem azon az oldalon van a kilincs. [...] Minden erőt felemésztő munka volt ez. [...] Heroikus erőfeszítések folytak, és rettenetes élmény volt, hogy mit kellett finomkodni és óvatoskodni.”¹⁷ Ugyanakkor nemcsak a résztvevők személy szerint, de a találkozó szervezése mögött állók közösségként is megélték a rendszer szabta viszonyok között a „nekifeszülés” kudarcait.

KÖZÖSSÉGTEREMTÉS A KULTÚRÁBAN ÉS IRODALOMBAN

E kör a '60-as évek végétől a '70-es évek elejétől, még ha nem is vált egy egységes szellemi mozgalommá, de egyre több vonásában emlékeztetett egy összehangoltan működő közösség arculatára, erős érzékenységgel viselve a nemzeti sorskérdések iránt, amelyeket mind határozottabb hangvételben, ugyanakkor a rendszer felelősségét is boncolgató mellézköngével vetett

fel. Céljuk az volt, hogy minél szervezettebben, minél szuverénebb formában érvényesíthessék törekvéseiket, mégpedig úgy, hogy a fennálló rendszer ismerje el a problémafelvetéseik és az önálló arculat igényének létjogosultságát. Ne kényszerüljenek tehát a föld alá, illegálitásba, ugyanakkor szándékaiknak a „hivatalos” Magyarország életében is fogamatja legyen. Ez a törekvés a hatalommal folytatott kemény küzdelemként realizálódott, ahol a félrevezetések, szavak kiforgatása, ígérgetések, betiltások, fenyegetések, megosztás és fárasztás mind terítéken voltak – erősen megtámogatva állambiztonsági eszközökkel.¹⁸ Többek között ennek az évtizedeken keresztül zajló „húzd meg–ereszd meg” viaskodásnak a tapasztalata érlelte a lakiteleki találkozó koncepcióját: tovább már nem lehet a rendszer által kijelölt feltételrendszerhez igazodni.

Ez a küzdelem számos fronton zajlott, de legfőképpen a kultúra területén, azon belül is – nem függetlenül attól, hogy e kör erős kontinuitásban állt a népi mozgalom tradíciójával – elsősorban az irodalom fórumain: vidéki folyóiratok szerkesztőségeihez, művelődési házakhoz, az Írószövetséghez kapcsolódva.¹⁹

Kiss Ferenc irodalomtörténész szervezésében 1968 őszétől formálódott a különböző vendéglőkben találkozó és a „Nagy Népi Hurál” (a mongol parlament) után önmagát önironikusan „hurálnak” nevező társaság.²⁰ A „hurál” 1975-ig működött, és a változó összetételű és nyitottan kezelt társaság heti rendszerességgel tartott találkozóit jelentette. 1972-től e kör egy szűkebb, szervezettebb köre a Rózsadomb étteremben is összeült. Ők a találkozóikat '75 után is folytatták. A háttérben mindvégig maguk mögött tudhatták Illyés Gyula támogatását, tagjai főként az irodalmi élet területén mozgó emberek voltak, mint Csoóri Sándor, Nagy László, Szécsi Margit, Kormos István, a Hetek költőcsoport²¹ tagjai közül főként Ágh István, valamint Kósa László, Czine Mihály, Kiss Gy. Csaba, Bakos István, Száraz György, Csurka István, Bíró Zoltán és mások. Már a rózsadombi időszakban csatlakozott hozzájuk többek között Kósa Ferenc, Sára Sándor, Sinkovits Imre, Gombár Csaba, Bihari Mihály, Fekete Gyula.²²

Kezdetből motiválta őket, hogy a párt közvetlen ellenőrzésétől független fórumot teremtsenek maguk számára. A próbálkozások és az összecsapások egyik felvonása Kiss Ferenc 1972. novemberi Debreceni Irodalmi

Napokon Király Istvánnal folytatott éles vitája volt, amelynek eredményeként született meg – többszörös áttételen keresztül és sűrűn fűszerezve nyílt és hátulról érkező támadásokkal – Kiss Ferenc *Felirat. Az egység akadályai* című 145 oldalas javaslattervezete.²³ A *Felirat* az MSZMP (Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztály) felkérésére – valamiféle tárgyalási alapként – gyűjtötte egybe a sérelmezett kultúrpolitikai tendenciákat. Az ügy azonban az Aczél György közreműködésével zajló többfordulós megbeszélések után lekerült a napirendről, mondván, Kiss koncepciója a „pluralizálódás” veszélyeit rejti magában. Folytatódott a huzakodások időszaka, szilenciumokkal, betiltásokkal, lehetetlen helyzetek teremtésével. A Hurál-kör szellemiségéhez kapcsolható csoportosulások megfigyelésére és kezelésére az állambiztonság „Subások” fedőnév alatt a korszak egyik legnagyobb szabású akcióját folytatta, ami nemcsak e szellemiséghez tartozók kiszolgáltatottságát sejteti, de a rendszer veszélyérzetéről is képet ad.

A Hurál-kör, miután önálló folyóirata nem volt, a legális irodalmi lapokban próbált megjelenni. Ebben óriási segítséget adott a szegedi *Tiszatáj* főszerkesztője és helyettese, Ilia Mihály és Annus József, akik ugyancsak gyakori

vendégei voltak az összejöveteleknek. A folyóiratot a tagok és az általuk képviselt témák fórumává tették, ahol a hivatalos hangvételtől elütő módon elemezték a határon túliak helyzetét, Kelet-Közép-Európa, a múlt, a szellemi élet válságjelenségeinek kérdéseit. Ez a hangvétel egyáltalán nem jelentett szólásszabadságot, de a hangsúlyokban, a sorok között vagy csupán a témaválasztással feszegette a határokat.

Ez már elég volt ahhoz, hogy megkezdődjön a *Tiszatáj* évekig tartó gyötrése. Ilia Mihály mint célszemély „Szerkesztő” fedőnéven a „Subások” egyik főszereplője lett. Rendszeressé váltak a lap ellen a kirohanások és a különféle retorziók.²⁴ Ilia Mihályt 1974-ben a főszerkesztői szék elhagyására kényszerítették, de miután utóda, Vörös László sem változtatott a lap szellemiségén, tovább folytatódott a támadások, míg 1986-ban Nagy Gáspár Nagy Imrére és az 1956-os forradalomra utaló versének (*A fiú naplójából*)²⁵ közlése miatt a lapot betiltották. „Az 1986-os betiltás [...] gyűjtőszikra volt számomra, úgy éreztem: elég. Nem lehet tűrni tovább a cenzúrát, a tehetetlen kiszolgáltatottságot, a diktatúra önkényét. Van egy pont, amikor nincs tovább, és azt kell mondani: nem. Számomra ez a pont akkor érkezett el, amikor a hatalom

²⁰ Maga az elnevezés is Kiss Ferenctől való.

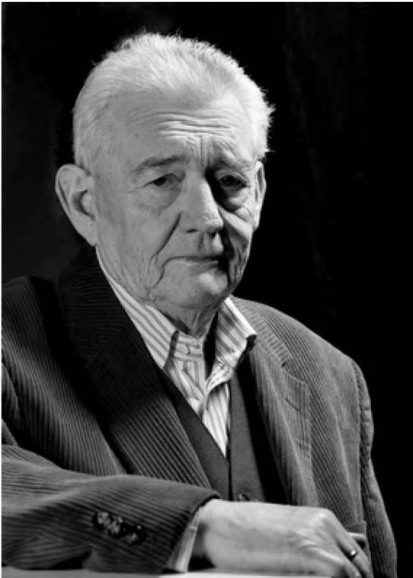
²¹ Elsősorban a miskolci *Napjaink* körül megszerveződő Hetek költőcsoport tagjai Ágh István, Bella István, Buda Ferenc, Kalász László, Raffai Sarolta, Ratkó József és Serfőző Simon voltak.

²² Pintér M. Lajos: *Ellenzékben, 1968–1987*. Lakitelek, Antológia, 2007, 11–18.

²³ Részletesen a szöveget lásd Kiss Ferenc: *Felirat. Az egység akadályai*. In: *Emlékkönyv dr. Kiss Ferenc irodalomtörténész, író, kritikus, tanár 85. születésnapja alkalmából*. Szerk. ifj. Kiss Ferenc – Bakos István. Budapest, Kairosz, 2013, 191–253.; Szeredi Pál: *A nemzetépítő demokratikus ellenállás dokumentumai, 1968–1987*. Pilisszentkereszt, Barangoló, 2017, 45–116; Kiss Ferenc harcairól bővebben lásd: Petrik Béla: „...a belőtt puskák feléje hordanak...”. Kiss Ferenc 1972-es debreceni felszólalása; Ilia Mihály és Kiss Ferenc levele mellé. In: Uő: *Kitörési pontok. Eszmék, emberek*. Lakitelek, Antológia, 2014, 103–158.

²⁴ Gyuris György: *A Tiszatáj fél évszázada, 1947–1997*. Szeged, NKA, 1997, 109–153; Vörös László: *Szigorúan ellenőrzött mondatok. A főszerkesztői értekezletek történetéből, 1975–1986*. Szeged, Tiszatáj Könyvek, 2004.

²⁵ Nagy Gáspár: *A fiú naplójából. Tiszatáj*, 1986. június, 10.

Ilia Mihály, a *Tiszatáj* legendás főszerkesztője a „Subások” ügy egyik főszereplője lett. (Forrás: Bahget Iskander, Wikimedia Commons)

meghozta döntését, és elbocsátotta a folyóirat szerkesztőit. Igaz, évek óta forrt bennem az indulat. [...] A *Tiszatáj* védelmében szervezett akciók számomra az ellenzéki elkötelezettség új szakaszát jelentették²⁶ – fogalmazott az eseményekre visszatekintve Kiss Gy. Csaba.

AZ ÍRÓSZÖVETSÉG MINT A MOZGÁSTÉRTÁGÍTÁS ESZKÖZE

A mozgástér tágításáért folyó küzdelemben a Magyar Írószövetség – '56-os hagyományokra visszanyúlóan – meghatározó szerepet töltött be.²⁷ A forradalomban játszott szerepének

következménye volt, hogy feloszlatták, és csak 1959-ben engedélyezték újraindulását. Az újjászervezett szövetséget „a tökéletesen ellenőrzött irodalom”²⁸ eszközeinek szánták. Szigorú pártfelügyelet alatt működött, a delegált párttagok kezkeskedtek a testületi ülések megfelelő hangvételéért, a választmány tagjait és vezetőit kötelezően előírányzott lista alapján „választották”, a közgyűlések eseményeit és tematikáját a párttag íróknak kiadott utasításokkal próbálták uralni. Ennek a sémának a megtörésére a szervezet 1970. május 25–26-ai közgyűlésen történt az első kísérlet.²⁹

Fekete Gyula indítványaként az előre összeállított jelölőlistára a közgyűlés nyílt fórumán új neveket delegáltak az írók, ez borította a zárt rendszerű szavazás forgatókönyvét. A Választmányba így került be Csoóri Sándor, Czine Mihály, Kamondy László, Keresztury Dezső, Szakonyi Károly, és kerültek ki az Aczél-vonal gárdájának olyan kulcsfigurái, mint Nemes György (az *Élet és Irodalom* főszerkesztője), Jovánovics Miklós (az *Új Írás* főszerkesztője), Szabolcsi Miklós, Almási Miklós vagy Hidas Antal. Ennek a félig-meddig összehangolt fellépésnek a háttérben ott húzódtak a Hurál-kör asztaltársaságainak megbeszélései.³⁰

A retorziók természetesen most sem maradtak el, a párt kiadta az *Irodalom- és művészetkritikánk néhány kérdése* című állásfoglalást, amely retrográd hangvételével megadta a zöld jelzést az értelmiséggel szembeni gáncsoskodó politikára.³¹

A küzdelem az 1981. december 12–13-ai írószövetségi közgyűlésen tovább folytatódott.³² Komoly viták és feszültségek után sikerült elérni az alapszabály módosítását, a titkos szavazást, és ennek köszönhetően az új választmányból jelentős számú rendszerhű író szorult ki. „A 67 tagú választmányba mindössze 14 párttag került be. [...] Talán az Írószövetség volt az egyetlen szervezet az országban, amelynek vezető testületében az MSZMP alulreprezentált volt”³³ – fogalmazott Révész Sándor.

Az első napon a felszólalások parázs légkörben folytak, számosan fogalmaztak szokatlan élességgel, és nemcsak a hivatalos irodalompolitikát, hanem a rendszer egészét érintően is. A lengyelországi szükségállapot bevezetésének híre azonban lehűtötte a kedélyeket, a hatalom emberei is a magabiztosabb és fenyegetőbb arcukat mutatták. A közgyűlésen uralkodó parázs hangulatot hűen tükrözi az emigráns *Irodalmi Újság* Körössényi János felszólalásáról

²⁶ Kiss Gy. Csaba: Húsz év után. Lábjegyzetek a *Tiszatáj*-botrányhoz. *Tiszatáj*, 2006/6, [11–19] 11–12.

²⁷ Kiss Gy. Csaba: Földcsuszamlás az Írószövetségben. In: *A másik Magyarország hangja. Dokumentumok az Írószövetség 1986-os közgyűléséről*. Szerk. Kiss Gy. Csaba – Szilcz Eszter. Lakitelek, Antológia, RETÖRKI Könyvek 16., 2016, 9–26.

²⁸ Uo. 10.

²⁹ Bíró Zoltán így értékelte az Írószövetség szerepét: „A hatalom úgy nézett az Írószövetségre, mint egy olyan szervezetre, amely bármikor botrányt robbanthat ki, bármikor megszervezhet egy olyan értelmiségi ellenállást a hatalommal szemben, amit semmilyen más szervezet nem tudott volna akkor megcsinálni.” Szekér: *Interjú... i. m.* 2017.

³⁰ Részletesen lásd Szeredi Pál: Nemzetépítő demokratikus ellenállás a Kádár-korban, 1956–1987. Pilisszentkereszt, Barangoló, 2015, 230–234; Révész Sándor: *Aczél és korunk*. Budapest, Sík, 1997, 179.

³¹ *Irodalom- és művészetkritikánk néhány kérdése*. A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága mellett működő Kultúrpolitikai Munkaközösség állásfoglalása. *Társadalmi Szemle*, 1972. október, 26–39.

³² Részletesen lásd: Pintér M. *i. m.* 2007, 50–52.; Szeredi *i. m.* 2015, 318–322.; Kiss Gy *i. m.* 2016., 11–12; Révész *i. m.* 1997, 290–292.

³³ Révész *i. m.* 1997, 291.

szóló beszámolója: „Az esszének is beillő elemzést kezdetben nagy figyelem kísérte, a vége felé azonban, amikor a totális beavatkozás bírálóira tért át, a szélsőbalosok közbekiabálásai és úgynevezett »büntető tapsa« zavarta meg. Egy fiatal író felugrott, leintette a hangoskodókat, a párbeszéd feltételeire hivatkozott. Körössényi nyugodtan várt. Mikor csönd lett, folytatta. Ez kétszer-háromszor megismétlődött. [...] Másnap, december 13-án, a lengyel katonai puccs híre már eljutott a közgyűlés résztvevőihöz. Ekkor Fekete Sándor, az *Új Tükör* főszerkesztő-helyettese éles, a Rákosi-korszak hangvételét felelevenítő támadást intézett az »eklektikus és zavaros elmélet« ellen, amely »robbanásokra« spekulál. Utána Lázár István kirohanása következett, rágalomnak minősítve a túlzott és fölösleges rémképeket, majd az írószövetségi alapszabály körül kialakult vitát a »Köztársaság téri zendüléssel« rokonítva lelépett az emelvénnyel. A vádat dermedt csönd követte.”³⁴

Körössényi János felszólalása jól érzékelteti a közgyűlés tabudöntő hangvételét: „Az írónak, művésznak két alapvető feladata van [...], hogy az embert visszahelyezze az egyetemes működésbe [...] másrészt, hogy érvényt szerezzen a tilalomfák közé cövekelt, megcsúfolt alkotói szabadságnak. [...] A forradalmak iránya mindenkor

és minden időben: a szabadság. [...] És rögtön az első kürtszó: »Jöjj el, szabadság, te szűlj nekem rendet...«. És véges-végig idézhető, a felgyorsuló rombolást követő megvilágosodás, más tájak költőitől is versről versre, amíg a mélyáram és áramlás felszínre tör az *Egy mondat a zsarnokságról* ütemében, mely az első osztályt-nemzetet összefogó forradalmi robbanást kíséri. Mert '56 az etikai erőterek rianása. A hazugság, az erőszak elvetése, a tisztaság, a méltányosság felemelése. [...] Hiábavaló a megtorlás, élesedik a látás, kibontja érveit az etikus magatartás: a hitet és hitelt nyert írók az átváltozás-megújulás folyamatát vetítik egyre-másra; megalkuvásra képtelen, fiatal szociológusok támadnak csapatosan; a történészek, a gondolkodók pedig fölfejtik a totális erőszak kényszerzubbonyát.”³⁵

Aczél György a közgyűlés első napján a kialakult helyzet rendezőjeként a „szövetségi politika” fontosságát hangsúlyozta: „a szövetséget újra és újra meg kell kötni”³⁶ – fogalmazott. Csoóri Sándor – a Jaruzelski-puccs hatására megmerevedett hangulat ellenére – határozott és fordulatot idéző felütéssel válaszolt. Kritizálta az aczéli kultúrpolitika külön alkukra épülő gyakorlatát, mondván: „a módszer előregedett”. E helyett amellelt állt ki, hogy a magyar szellemi életnek autonómmá

kell válnia.³⁷ E két nap jelentőségét jól érzékelteti, hogy az Agitációs és Propaganda Bizottság által készült jelentés az Írószövetséget az 1981-es személyi változások következményeként „legális ellenzéki fórumnak” minősítette.³⁸ Kiss Gy. Csaba tanulmányában a közgyűlést – nem függetlenül Csoóri hozzászólásától – korszakhatárként értékelte, Fekete Gyula visszaemlékezésében egyenesen innen számította a rendszerváltozás kezdetét.³⁹

Az írószövetségi nagy összecsapások utolsó felvonása 1986. november 29–30-án zajlott, ahol már a „mozgásba lendülő idő” és a hatalom talajvesztésének jelei erősen éreztették hatásukat.⁴⁰ Az összejövetelt a konfrontálódások egész sora előzte meg: a határon túli magyarok ügyéért folyó küzdelmek, a civil kezdeményezésekre alakuló független körök és társaságok sűrűsödő rendezvényei, a *Mozgó Világ* határokat feszegető, majd leváltott szerkesztősége köré szerveződő „szellemi koalíció”, Nagy Gáspár 1956-ot érintő versei és a forradalom emlékét idéző lakiteleki Antológia-est (1985. október 22.), a bős-nagymarosi gát elleni tiltakozások, a monori találkozó és számos egyéb. Egyre több jele a tudatosabbá és szervezettebbé váló ellenzékiiségnek, amire a hatalom ellenzéki határozatokkal, adminisztratív intézkedésekkel,

³⁴ Körössényi János: Miért türelmetlenek az írók? Felszólalás a budapesti Írószövetség közgyűlésén. *Irodalmi Újság*, 1982/1 (január-március), 7.

³⁵ Uo.

³⁶ Aczél György: A jó vita gazdagít. Felszólalás a Magyar Írók Szövetségének 1981. december 12–13-i közgyűlésén. *Élet és Irodalom*, 1981. 12. 23. Idézi: Révész *i. m.* 1997, 291.

³⁷ Csoóri Sándor: Felszólalások a Magyar Írók Szövetségének közgyűlésein. *Alföld*, 1990. március, 24.

³⁸ Az MSZMP KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályának 1986. október 28-ai Radics Katalin osztályvezető által jegyzett javaslata, amely az Agitációs és Propaganda Bizottság az Írószövetség 1981 és 1986 közötti időszakáról szóló október 14-ei előterjesztése alapján készült (MNL OL M-KS 288. f. 5/982. ö. e.). Részletesen lásd: Pintér M. *i. m.* 2007, 148–156.

³⁹ Fekete Gyula: *Naplóm a történelemnek, 1941–2000. II. 1973–1984*. Budapest, Trikoló, 2007, 1444.; Részletesen lásd: Kiss Gy. *i. m.* 2016, 11.

⁴⁰ A felszólalások szövegét lásd: *A másik Magyarország... i. m.* 2016.

a *Mozgó Világ* betiltásával, írók szilenciumával, útlevelemegvonásokkal, lapszámok bevonásával, szerkesztők megrovásával, a fentebb már említett *Tiszatáj* felfüggesztésével reagált.

Az 1986. novemberi közgyűlést – különösen a *Tiszatáj* betiltásának friss élménye hatására – elszánt készülődés előzte meg. „A sokszínű íróellenzék képviselői sűrűn találkoztak egymással a közgyűlés előtti napokban. [...] Czine Mihállyal, Csoóri Sándorral, Fekete Gyulával és Nagy Gáspárral a Kárpátia sörözőben latolgattuk az esélyeket, lehetőségeket néhány nappal a közgyűlés előtt, november 28-án pedig Konrád György lakásán voltunk Ryszard Kapuściński lengyel íróval, Csoóri Sándor, Csurka István, Haraszi Miklós és Mészöly Miklós társaságában”⁴¹ – emlékszik vissza Kiss Gy. Csaba. A pesti Vigadóban tartott ülés a korszak talán legkeményebb összecsapása volt hivatalos fórumon a hatalom képviselőivel. Nyílt konfrontáció, a valós problémákat és követeléseket nem kerülgető vita zajlott, majd a közgyűlés végeredményeként – Pintér M. Lajos értékelése szerint – „a hatalom képviselői szinte teljesen kiszorultak egy hivatalos szervezet vezetőtestületeiből”.⁴²

A pártvezetés kénytelen volt elviselni, hogy a nyílt színtéren nem tudja akarata szerint befolyásolni az eseményeket, a közgyűlés lezárulta után azonban

egy éven át a legtisztességtelegebb eszközökkel próbálkozott a hadállásait visszahódítani. Az Írószövetségben történekekkel kapcsolatban teljes hírzáratot rendelt el, a szövetség költségvetését megnyirbálta, a külföldi társintézményekkel és személyekkel a közvetlen kapcsolattartást ellehetetlenítette (a szervezet külkapcsolatait a minisztérium külügyi főosztályának hatáskörébe utalta).⁴³ Megkezdődtek a lejáratosok, a feszültség gerjesztése, az egyoldalú közlési lehetőségek mellett a denunciáló cikkek sorozata. A hatalmi akaratot végrehajtó Irodalmi Tanáccsal fenyegetőzve az Írószövetség betiltását is kilátásba helyezték, és mindeközben kilépési akciót szerveztek a háttérben. Fekete Sándor, a kilépők lehangosabbika így indokolta döntését: „...a kirekesztési és egyeduralkodó irányzat kerekedett felül: a tisztviselők és elnökségi tagok tekintélyes részének megválasztása bebizonyította, hogy a Választmány zöme olyan útra kíván lépni, amely nem a partneri viszony helyreállítása, hanem egy irracionális politikai kaland felé vezet”.⁴⁴

Cseres Tibor, az Írószövetség elnöke az 1987. december 4-ei elnökségi ülésen jelentette be a művelődésügyi miniszter döntését: „az Írószövetség visszakapta megvont jogosultságait”.⁴⁵ Az új elnökség szívós küzdelme, kompromisszumkészsége és az

ellenakciók kudarainak eredményeképpen apártnak nem volt más választása, bele kellett törődnie a kialakult helyzetbe, és ez számára óriási vereséget jelentett. A saját logikája szerint ugyanis csak két lehetőségben tudott gondolkodni: az Írószövetséget vagy fel kell függeszteni, vagy szét kell bomlasztani, a valódi együttműködés nem tartozott a rendszer paradigmái közé. A hatalom közgyűlést követő hozzáállása is bizonyította: természetből fakadóan alkalmatlan a valódi párbeszédre, a partneri viszonyra, és egy autonóm, tőle független szellemi műhely létezése összeegyeztethetetlen az általa képviselt uralkodás elveivel.

AZ UTOLSÓ PRÓBÁLKOZÁS

E tanulmány keretei nem teszik lehetővé, hogy a hatalommal folytatott szélmalomharc minden fontos részletét bemutassuk, egy epizódra azonban ki kell térni: „a tizenkilencek” levelére Kádár Jánoshoz, ugyanis ennek a kezdeményezésnek vízváltó jelentősége volt.⁴⁶ „Ez volt az az utolsó próbálkozásunk, ami után azt mondtuk, elég volt, ezekkel nem lehet boldogulni”⁴⁷ – emlékezett vissza Bíró Zoltán.

1984 nyarán Bíró Zoltán lakásán jött össze az a tizenkilenc ember, akik a legfontosabb javaslataikat Kádár Jánosnak címzett levélben foglalták össze.⁴⁸ „A levél egy rövid helyzetelemző, a magyarság

⁴¹ Kiss Gy. i. m. 2016, 15.

⁴² Pintér M. i. m. 2007, 148.

⁴³ Kőszeg Ferenc: Közgyűlésen és közgyűlés után. *Beszélő*, 1987/1, 138–150. Idézi: *A másik Magyarország... i. m.* 2016, 318.

⁴⁴ Fekete Sándor: Kilépési nyilatkozat. *Élet és Irodalom*, 1987. 01. 16. 5. Közli: *A másik Magyarország... i. m.* 2016, 315–316.

⁴⁵ Magyar Írószövetség Irattár, Elnökségi ülés jegyzőkönyve (1987. 12. 04.). Idézi: *Szőnyei i. m.* (2) 2012, 1031.

⁴⁶ Részletesen lásd: Pintér M. i. m. 2007, 73–84; Szeredi i. m. 2015, 342–354; Für Lajos: „Fölrepülni rajban”. *Utak a Fórumba*. Budapest, Püski, 2007, 327–341; Bíró Zoltán: *Elhervadt forradalom*. Budapest, Püski, 1993, 9–12.

⁴⁷ Szekér: *Interjú... i. m.* 2017.

⁴⁸ Bakos István, Bíró Zoltán, Czine Mihály, Csoóri Sándor, Csurka István, Fekete Gyula, Für Lajos, Gombos Katalin, Halász Péter, Kis

és a határon túli magyar kisebbségek helyzetét ismertető bevezetővel indult. Ezt követően vázolták legfőbb követeléseiket. Ezek között [...] ott szerepelt a Bethlen Gábor Alapítvány és a *Hitel* engedélyezése, az Erdély történetét bemutató kötet kiadása, a határon túli területek számára is fogható, magyar nyelvű tévéadás biztosítása, a Magyarságtudományi Intézet megalapítása s egy kisebbségi ügyekkel foglalkozó, önálló, a különböző tárcák munkáját koordináló államtitkárság létrehozása⁴⁹ – összegezte a követeléseket Pintér M. Lajos.

Mielőtt rátérnék e levél sorsának ismertetésére, röviden szólni kell Bíró Zoltán ebben játszott szerepéről, már csak azért is, mert szorosán hozzátartozik a lakiteleki találkozó előtörténetéhez. Bíró Zoltán 1971-től a Művelődésügyi Minisztérium munkatársa volt, majd 1974-től a Kulturális Minisztérium Közművelődési Főosztályának vezetője azzal a megbízással, hogy készítse elő a közművelődési törvényt. Ez a törvény felkarolta többek között a táncházmozgalmat, a népdalköröket, a népművészethez kapcsolódó törekvéseket. A törvény azzal, hogy hangsúlyozta a népi kultúra fontosságát, a művelődésnek a nemzeti értékek szerinti megközelítését, és mindezt úgy, hogy azt kivonta a nacionalista elhajlás vádköréből, szakított

a Kádár-rendszer beszédmódjával. A tervezetet már a frissen kinevezett miniszter, Pozsgay Imre terjesztette az országgyűlés elé. „Ez volt Pozsgayval az első közös fellépésünk” – emlékszik vissza Bíró Zoltán. Aczél György a törvényt politikai elhajlásnak értékelte, és elfogadását vereséggként élte meg. „Lebegett a levegőben némi elégedetlenség. [...] Nem tetszett Aczélnak. Sajátos volt az arckifejezése, ha nem tetszett neki valami. Látszott rajta, hogy idegesíti a dolog⁵⁰ – idézi fel az Országházban történeteket Bíró Zoltán.

A törvénykezési munka lezárulta után Bíró Zoltán – Aczél kifejezett nemtetszése ellenére – az Irodalmi- és Sajtó Főosztály élére került. Itt Pozsgay és közte egy szoros, mondhatni talán, hogy a korszak „szövetségi politikájától” eltérően egy valódi szövetségi viszony alakult ki. Bíró Zoltán megfogalmazásában: „elkezdődött Pozsgayval egy olyan együttműködés, ami azzal a megállapodással indult, hogy komolyabb politikai ütközés esetén nyugodtan mondjon le rólam, ne kockáztassa a miniszteri pozícióját, engem viszont hagy dolgozni, nem szól bele a dolgaimba, amire egyébként se volt hajlama”.⁵¹ Bíró sok minden mellett két dolgot igyekezett elérni a hivatalos főárammal szemben: a magyar emigráció műveinek magyarországi megjelentetését

(Cs. Szabó László ennek az erőfeszítésnek köszönhetően jelenthetett meg először a kádári Magyarországon)⁵² és a vidéki folyóiratok segítségét. „A vidéken szerkesztett folyóiratokat, amennyire tudtam, támogattam, amennyire eszközeimen múltott, és hát múltott valamennyire. [...] A módszer az volt, hogy míg ezeket a folyóiratokat: a kecskeméti *Forrást*, a szegedi *Tiszatáj*at, az *Alföldet* és a többi a pártközpontban állandóan támadták, mi a minisztériumból mindegyiket az éves lapértékeléseknél, a nyilvánosság előtt, és ahol lehetett, nagyon határozottan megerősítettük. Mindig elmondtuk, nagyon fontos a munkájuk, és támogatjuk őket. [...] Érdekes volt, hogy minden megyei pártbizottságban akadt egy-egy olyan ember, akinek a szíve tulajdonképpen hozzánk húzott, és velük jól lehetett ezekben az ügyekben együttműködni.”⁵³

Ezt a sajátos minisztériumon belüli érdekvényesítést nem tolerálta sokáig a rendszer, Bírónak 1980-ban – Aczél György nyomására – távoznia kellett az osztályvezetői székéből. (Pozsgay Imrét 1982-ben menesztették a minisztérium éléről.) Ekkor a Petőfi Irodalmi Múzeum élére került, de csak megbízott igazgatóként. A véglegesítését a politikai magatartásához kötötték, de az nem volt megfelelő.⁵⁴ Végül Bíró 1983-ban, miután Csoóri Sándor

Pintér Imre, Kiss Ferenc, Kodolányi Gyula, Kovács István, Madaras József, Nagy Gáspár, Sára Sándor, Sinkovits Imre, Vekérdi László, Zelnik József.

⁴⁹ Pintér M. *i. m.* 2007, 74.

⁵⁰ Szekér: *Interjú... i. m.* 2017.

⁵¹ *Uo.*; Részletesen lásd: Szekér Nóra: „Leltárhány”. *Demokráciakérdések a nyilvánosság előtt*. In: *Forrásvidék i. m.* 2017, [253–282] 275.

⁵² Cs. Szabó László: Dickens napló. *Nagyvilág*, 1. 1980. május, 725–752.; 2. 1980. június, 885–910.

⁵³ Szekér: *Interjú... i. m.* 2017.

⁵⁴ Ebben az időszakban Bíró Zoltánnak több írása is megjelent különböző folyóiratokban, ami a rendszer tűrőképességét sértette. A *Tiszatáj* 1982. szeptemberi számában az *Egy nemzedék naplója*, a *Forrás* ez év novemberi kiadásában az Illyés Gyula *Magyarok* című művéről írt recenzió váltotta ki főszerkesztői értekezletet és váltotta ki a párt megrovását. (T. Bíró Zoltán: *Egy nemzedék naplója*. Csoóri Sándor új könyve. *Tiszatáj*, 1982. szeptember, 58–67.; Uő: *Magyarok: szorongók és békétlenek*. *Forrás*, 1982. november, 16–24.).

Kapaszkodás a megmaradásért (Duray Miklós *Kutyaszorító* című könyvéhez írt előszó)⁵⁵ című írásának nyilvános megkritizálását kérték tőle, maga hagyta ott a múzeumot.

Amikor távozását követően megakadályozták, hogy egyetemen taníthasson, egy felháborodott levélben fordult Kádár Jánoshoz. Erre ugyan közvetlen válasz nem érkezett, de Tétényi Pál, az MSZMP KB Tudományos, Kulturális és Közoktatási osztályának vezetője – talán bizonyos „feszültség-vezetésnek” is szánva – felkérte, foglalja össze tapasztalatait és problémáit a kultúrpolitikára vonatkozóan.

A *Jegyzetek az MSZMP Központi Bizottsága számára* című összefoglaló 1984. január 22-ei dátummal készült el.⁵⁶ „Nem tartom feladatnak a nemzet, a nemzettudat vagy a nacionalizmus fogalmának történeti vizsgálatát, sem pedig azt, hogy elvont, teoretikus fejtegetésekbe bocsátkozzam [...]. Annál inkább szükségét érzem viszont annak, hogy felelősen gondolkodó emberek – minél többen és lehetőleg együtt – számot vessenek azzal a helyzettel, amelyben ma élünk”⁵⁷ – kezdte dolgozatát Bíró. Egy 40 oldalas tanulmányban összegezte a párt politikájának saját tapasztalata alapján leszűrt hibás irányait és az általa szükségesnek vélt változtatások sarokpontjait: a

nemzeti sorskérdések központba állítását, az intézményrendszer demokratizálásának szükségességét, az alulról jövő szerveződések autonómiájának támogatását, a magyar kisebbségek ügyének hathatósabb védelmét, és mindehhez konkrét gyakorlati intézkedéseket is javasolt.

A tanulmányra érdemi válasz nem érkezett, de azt a baráti körben, egymás közt megtárgyalták. „Igen, itt a program, ezt kell, ezt kellene valóra váltanunk”⁵⁸ – emlékezett vissza Für Lajos Bíró írásának hatására. „Az elaborátumnak valójában az a »történelmi« érdeme, hogy először vázolta fel a nemzetiek egyre markánsabban összeálló politikai elképzeléseit. [...] A *Jegyzetekben* programszerűen manifesztálódott a nemzetiek jövőképe”⁵⁹ – írta Für.

Néhány hónappal később, 1984. július 27-én, e beadvány „rövidített és szelektált tükörképeként”⁶⁰ készült el a „tizenkilencek” levele. Az alapszöveget Bíró, Für Lajos és Kiss Ferenc fogalmazta, de mindenki kiegészítette azt a saját területének gondoljaival. A levélírók régóta napirenden tartott problémákat és évek óta „lebegtetett” kezdeményezéseket gyűjtöttek egybe. De azzal, hogy a levelüket a döntéshozatal legfelsőbb fokán álló emberhez, Kádár Jánoshoz címezték, megkerülték az aczéli „kegygazdálkodás” megszo- kott menetét. Kész helyzetet

teremtettek és a döntéshozóknak így vagy úgy szint kellett vallaniuk. A hatalom azonban így is megtalálta a formáját, hogy „köszönjön is, meg ne is, vigyen ajándékot, meg ne is”.

A reagálás meglepően gyors volt. Kádár János már a július 31-ei PB ülésen az alábbi szavakkal kommentálta a levelet: „...kb. tizenkilenc, többé-kevésbé ismert író, színész, meg más hasonló személyiség írtak [...] egy levelet. [...] Azt nem tudom, hogy híjam [...] ezt a társaságot, egy ilyen fél-ellenzéki vagy ellenzéki, vagy nacionalista [...] Ismert nevekről van szó: Csoóri, Csurka. [...] Szóval a levél hangja elfogadható, normális. [...] Valamikor válaszolni kell, de az lehet két hónap múlva is, vagy mit tudom én mikor.”⁶¹

A válasszal nem vártak két hónapig. Hamarosan jelezték: a párt nyitott a tárgyalásra, ennek értelmében megbízta Aczél Györgyöt, hogy képviselje álláspontját, és mind a tizenkilenc aláíró meghívja az MSZMP KB székházába augusztus 22-ére. Aczél itt a kisebbségi államtitkárság kivételével minden javaslatot támogatott, és további egyeztetést javasolt. Ennek a megbeszélésnek ugyanakkor volt egy jellegzetes „hangulati eleme”. Az aláírók előző este Für Lajos lakásán, zárt körben készültek a megbeszélésre. Aczél ezt követően úgy tárgyalt,

A múzeum rendezésében tartott Arany János-kiállítás (rendező: Fábrián Gyula és Nagy Attila) megnyitója 1982. október 21-én, a frissen leváltott Pozsgay Imre beszédével és Sinkovits Imre *A walesi bárdok* szavallatával afféle demonstrációvá vált, ami után Bíró egy tüntetés tudatos megszervezésével vádolták meg. Részletesen lásd: Szekér: „Leltárhiány” i. m. 2017, 271–275.

⁵⁵ Csoóri Sándor: *Kapaszkodás a megmaradásért*. In: Duray Miklós: *Kutyaszorító*. New York, Püski, 1983. 7–20.

⁵⁶ Szeredi i. m. 2017, 270–298.

⁵⁷ Uo. 272.

⁵⁸ Für i. m. 2007, 331.

⁵⁹ Uo. 328.

⁶⁰ Uo. 335.

⁶¹ Az MSZMP PB 1984. július 31-ei jegyzőkönyve. MNL OL M-KS 288. f. 5/917. ő. e.; Idézi: Szeredi i. m. 2017, 300.

hogy tudatosan érzékeltette a megjelentekkel: az előző este minden részletét ismeri. Ezzel – minden támogatónak ható hozzáállás mellett is – érzékeltette befolyásának hatókörét és jellegét, vagyis hogy a „hatalmi túlsúly” kinek az oldalán van.⁶² A találkozóról készült PB-jelentés is elismerte a kérések jogosságát, de már a kifogásokat és a javaslatok megnyirbálásának lehetőségeit is belefoglalmazták a szövegbe. Aczél ígéretei ellenére pedig nem indult meg a valódi együttműködés, sőt, az *Öröknýár: elmúltam 9 éves* című vers⁶³ megjelentetéséért az *Új Forrást* és a költő Nagy Gáspárt retorziók érték, és őt, az egyik aláírókat a tárgyalásokról is kizárták. A hatalom ismét a halogató – ígérető – megosztásra törő taktikáját alkalmazta. Bíró Zoltán visszaemlékezése szerint, miután egyik ügyben sem történt lényegi előrelépés a következő hónapok során, „elhatároztuk, hogy még egy utolsó levelet küldünk Kádárnak, melyben leírjuk, hogy a saját politikai bizottsági döntéseiket sem hajtják végre, nem tudunk ezzel mit kezdeni, és befejeztük a tárgyalást”.⁶⁴ Fekete Gyula még az Aczéllal zajló első megbeszélés alkalmával fogalmazta meg: „Ha most ismét elmarad a döntés, az is döntés lesz. De a realitások megmaradnak.”⁶⁵

Fontos tapasztalat volt ez a hatalommal zajló tárgyalás valós lehetőségeiről: „Az MDF alighanem legfontosabb közvetlen előzményének tekinthető az az

Sinkovits Imre színművész beszél Németh László temetésén, 1975-ben. A háttérben Aczél György. (Forrás: Fortepan / Németh László Társaság, 115423-as kép)

elhatározás, hogy levélben a legfelső politikai-hatalmi testülethez fordulunk néhány olyan követeléssel, ami a hatalom hozzájárulása nélkül megvalósíthatatlan. [...] A politikai ígéretet dolgában nem voltunk már naivak, azt azonban mégsem gondolhattuk, hogy a Politikai Bizottság ismertetett döntését semmibe véve, minden erőfeszítésünk, követelésünk és tárgyalási készségünk ellenére – semmi sem történik. Ekkor vált [...] véglegessé az a meggyőződésünk, hogy [...] az együttműködés minimumának sincs esélye és jogsultsága ezek után”⁶⁶ – foglalta össze a történetek jelentőségét Bíró Zoltán.

A VÁLTOZTATÁS ESÉLYE

„Ha egyik-másik baráti ország hozzánk látogató turistái ámuldoznak kirakatainkon, vagy csodálják sajtónkat, csendesen mosolygunk: mi tudjuk, hogy

messze vagyunk attól, ahová törekszünk, tudjuk, hogy a reform nem állhat le, sőt most kell csak igazán kibontakoznia”⁶⁷ – írta Fekete Sándor a fentebb idézett *Kilépési nyilatkozatában*. Ez a mondat jól érzékelteti azt a közérzetet, amit a rendszer saját stabilitása érdekében kialakítani igyekezett: a viszonylagos jólét és a blokkon belüli privilegizált helyzet érzete, amelynek záloga a haladás és a reformok talaján álló párt vezető szerepe.

Ennek az érzetnek a kialakítására azonban egyre kevésbé voltak adottak a külső körülmények. A hetvenes évek második felétől a „gulyáskommunizmus jóléti rendszere” kezdett kimerülni. Ez a legitimitási nehézségekkel küzdő hatalom számára komoly talajvesztést jelentett. A válság természetesen nem korlátozódott Magyarországra, hiszen a hidegháborús versenyfutásba belerokkant Szovjetunió

⁶² Für *i. m.* 2007, 338–341; Bíró *i. m.* 1993, 11.

⁶³ Nagy Gáspár: *Öröknýár: elmúltam 9 éves*. Új Forrás, 1984. május, 4.

⁶⁴ Pintér M. *i. m.* 2007, 83.

⁶⁵ Szeredi *i. m.* 2015, 346. A kérések közül a Bethlen Alapítvány, az *Erdély történetének* kiadása és egy Magyarságtudató Csoport az Országos Széchényi Könyvtár szervezetében, ha komoly csúszással is, de megvalósult.

⁶⁶ Bíró *i. m.* 1993, 12.

⁶⁷ Fekete Sándor *i. m.* 1987. 5.

sugározta azt az egész térségre. Ennek az egyre látványosabb megroggyanásnak a következménye Moszkva politikáját is megváltoztatta. Az 1986-os tavaszi szovjet pártkongresszuson Gorbacsov meghirdette reformprogramját, amely a kommunista pártok számára a szélesebb társadalmi konszenzusra való törekvést irányozta elő.

Egyre jobban érlelődött a remény: ez a rendszer sem lesz örök életű, és van esély lényegi vonásait megváltoztatni. És a remény érzése nélkül a legmélyebb elégedetlenségből sem születik az „időperspektívákat” megnyitni képes „cselekvési vágy”. Ezt számos apró siker is táplálta: a sok falba ütközés mellett a kisebb-nagyobb eredmények, a társadalom hangosodó visszajelzései és a hatalom mind látványosabb elbizonytalanodása. Ezeknek a sikerélményeknek egyik mozzanata volt a Bethlen Gábor Alapítvány megindítása.⁶⁸ Az 1979 karácsonyán elindult kezdeményezés miniszteri jóváhagyását csak bő öt év múlva, 1985 júliusára sikerült kiharcolni. A Bethlen Alapítvány tapasztalata – amellet, hogy megteremtődött egy mozgalom háttérháza – egy fontos tudatosodási folyamat is egyben. „Tisztában voltunk azzal, hogy létezik egy bizonyos, nem könnyen számba vehető, ám korántsem jelentéktelen hálózat velünk hasonló gondolkodású,

ellenzéki beállítottságú emberekől”⁶⁹ – fogalmazott Kiss Gy. Csaba, de az egymás számbavétele és a szemtől szembe való találkozás élménye az alapítvány keretei között történt meg, és ebből kölcsönösen lehetett erőt és bátorságot meríteni.

Nem véletlen, hogy a Lakiteleki Találkozó és az „aktívabb cselekvés”⁷⁰ gondolata az alapítvány titkársági találkozóin körvonalazódott. (Az összejövetelekre legtöbbször Bakos István lakásán került sor, de előfordult, hogy Bíró Zoltán, Nagy Gáspár vagy Für Lajos fogadta be a titkársági tagokat. Bíró Zoltán, Bihari Mihály, Csoóri Sándor, Csurka István, Fekete Gyula, Für Lajos, Lezsák Sándor, Kiss Gy. Csaba, időnként Gombár Csaba, Király Zoltán vettek részt a találkozón.) „1987 tavaszán a Bethlen Gábor Alapítvány ülésein vetődött fel, hogy egy átfogó beszélgetést kellene tartani a politikai rendszer reformjáról, a magyarság helyzetéről és esélyeiről. [...] Júliusban és augusztusban [...] már leginkább arról esett szó, hogy mi legyen a témája egy új találkozóknak, kik legyenek a meghívottak. [...] Nagyjából száz emberben gondolkoztunk”⁷¹ – emlékszik vissza Bihari Mihály.

A sikerélményekhez, a mozgástér, valamint a realitások tudatosításához ugyancsak hozzátartozott az 1985. június 14–16-ai monori tanácskozás.⁷² Az összejövetelet

– miután az illegális keretek között zajlott – konspiratív munka előzte meg. 45 fő vett részt rajta, a hatalommal szemben állók legkörvonalazottabb erőinek a képviselői. A reformközgazdászok, az ötvenhatosok, a szamizdat kiadványok köré szerveződő demokratikus ellenzék és az úgynevezett népiek első nagy összejövele volt ez. „Azért választottuk ezt a célt, mert jelenlegi helyzetünkben indultunk ki. Lényegében laza csoportok azok, amelyek itt többé-kevésbé képviselve vannak. Egymástól külön teszik a dolgukat. Bizonyos vagyok benne, hogy a jövőben növekedni és sokasodni fognak, ezt helyzetünk alakulása fogja magával hozni. [...] Én tehát amellet vagyok, hogy annak érdekében cseréljük itt ki a gondolatainkat, hogy valamennyi ilyen laza kör jobban, másokról, más célokról és törekvésekről többet tudva folytathassa, amit maga tesz. Ennél messzebbre lehet éppen menni, de úgy érzem, hogy jelenleg nem kívánatos” – nyitotta meg a tanácskozást Donáth Ferenc.

Az összejöveteleket négy tanulmány és azok kritikai reflexiója szolgáltatott keretet: Csurka István *Új magyar önépítés* (opponens: Szabó Miklós), Csoóri Sándor *Eltemetetlen gondok a Dunatájon* (opponens: Kenedi János), Bauer Tamás *A reformpolitika a gazdaságpolitika komplexitásában* (opponens: Laki Mihály) és Kis János *Korlátainkról*

⁶⁸ Részletesen lásd Bakos István: *Közszolgálatban...* Budapest, Püski, 1994; *Alapítvány a nemzet javára. A Bethlen Gábor Alapítvány negyedszázada, 1980–2005.* Szerk. Bakos István. Budapest, Püski, 2005. (A Bethlen Gábor Alapítvány kezdeti tevékenységéről e számunkban hosszabban lásd Petrik Béla tanulmányát – A szerk.)

⁶⁹ Kiss Gy. Csaba: *Húsz év után: 1987. Személyes történelem.* Budapest, Nap, 2017, 68.

⁷⁰ Uo.

⁷¹ Bihari – Kósa – Pozsgay *i. m.* 2014, 12–15.

⁷² A tanácskozás jegyzőkönyvét lásd: *A monori tanácskozás, 1985. június 14–16.* Szerk. Rainer M. János. Budapest, 1956-os Közalapítvány, 2005. A „körvonalazott csoportokhoz” ugyanakkor azt is hozzá kell fűzni, hogy itt nem szervezeti szinten körülhatárolt társaságokról volt szó, a közgazdászok közül számosan a demokratikus ellenzék tagjai is voltak, az 56-osok szintűgy. Ez a megjelölés sokkal inkább a rendszerrel való szembenállás tematikáját jelöli, nem pedig szervezett csoportosulásokat. Részletesen lásd Pintér M. *i. m.* 2007, 171.

és lehetőségeinkről (opponens: Vásárhelyi Miklós). A találkozón komoly, érdemi vita zajlott, majd megegyeztek arról is, hogy az együttműködés kereteit fenn kell tartani, és szükséges a további tanácskozás – egy második Monor – szervezése. Az illegális jelleg ellenére komolyabb retorziók a konferenciát követően a résztvevőket nem érték. Csurka Istvánt, akinek hozzászólását a találkozó „legszélsőségesebb hangvételű megnyilvánulásának” minősítette a Kulturális Osztály,⁷³ ugyan 1986-ban szilenciummal sújtotta a hatalom, de nem kizárólag a monori részvételéért. 1985 szeptemberében a találkozó jegyzőkönyve – bár csak szamizdat formájában – megjelent.

„Átfogó program nem született Monoron – nem is ez volt a cél”⁷⁴ – fogalmazott az *Irodalmi Újság* beszámolója. Monor valójában egy operatív és szellemi összehangolása kívánt lenni a Kádár-rendszer viszonyaival mind határozottabban szembehelyezkedő csoportosulásoknak. Beszédes ezzel kapcsolatban Révész Sándor Aczél nézőpontjából született értékelése: azzal, hogy a tizenkilencek levelét nem követte érdemi döntés, „a pártvezetés [...] elmulasztotta az igazi alkalmat az ellenzék megosztására: ha más döntés születik, nem jön létre »népfrontos« alapon a monori találkozó 1985-ben”.⁷⁵ A Monori Találkozó résztvevői olyan

csoportok voltak, akik leszámoltak azzal az illúzióval, hogy a céljaikat a hatalommal való érdemi egyeztetés útján elérhetik, a terveiket azonban nem adták fel. Ez volt a közös alapállás. De ez a közös pont nem jelentette azt, hogy akár a céljuk vagy akár az ezek eléréséhez vezető stratégiájuk azonos lett volna.

NÉPI-URBÁNUS ÖSSZE- GOLTSÁGOK

Az úgynevezett *demokratikus ellenzék* hatalommal zajló küzdelmének is megvolt a maga története.⁷⁶ Haraszi Miklós saját attitűdjüket így fogalmazta meg: „Tiltva vagyunk? Rendben van, akkor csináljuk, amit akarunk.”⁷⁷ Ha a kommunista diktatúra nem adja meg a demokratikus jogokat, akkor élnek ezekkel a jogaikkal illegálisan: a szólásszabadságot megvalósítják a szamizdat kiadványokban, a gyülekezést és a szervezkedést konspirálva, vállalva annak minden kockázatát. A rendszer stabilitásának gyengülése számukra is meghozta „az apró sikereket”. „Mi magunk is megerősödünk; magunkban, önbizalomban, hogy az egész szamizdat működik, és hogy nem lehet elkapni”⁷⁸ – emlékezett vissza Konrád György. Ez az illegalitás keretei között működő ellenzékiesség azonban egy más utat jelent, mint a legalitás határain belüli konfrontálódás. E szamizdat tevékenység

köre szerveződő kör ugyanakkor nemcsak gyakorlati tevékenységében, de szellemiségében, ízlés-világában, kulturális gyökereiben is különbözött a „népiektől”.

Ezt a különbséget szokták népi-urbánus vitaként is emlegetni, amely korszakokon átívelő múltra tekint vissza.⁷⁹ Önmagában az eltérő irányzatok jelenléte természetes jelenség, sőt az az egészséges szellemi élet velejárója, az azzal való manipulálás azonban már nem. És e népi-urbánusnak nevezett „irányzatosodásnak” az is a sajátja, hogy nemcsak a vitának, de az ahhoz kapcsolódó manipulációnak is megvan a korszakokon átívelő története. A Kádár-rendszerben e két szellemi csoportosulás nem jelentett átjárhatatlan szembenállást, különösen a közös hatalmi béklyóval szemben nem, de a hatalom számára – ahogy az a fenti Révész-idézetből is érzékelhető – a valóban létező különbségek kijátszása a megosztás fontos eszköze volt. Pozsgay megfogalmazása szerint: „Aczél rettegett attól, hogy az urbánusok és a népies értelmiség egymásra találjon.” És mindehhez: „bővelkedett a cselekedben”.⁸⁰ Eörsi István az alábbi történetet mesélte erre vonatkozóan: „A legszomorúbb anekdota szerint állítólag a Charta '77 aláírása után azt mondta Csoórinak: – Maga mit keres ezek között a zsidó gyerekek között? És azt mondta Heller [Ágnes]

⁷³ Részletesen lásd: Pintér M. i. m. 2007, 138–146.

⁷⁴ K. I. [Kemény István]: A monori tanácskozás. *Irodalmi Újság*, 1986/1 (január–március), 6.

⁷⁵ Révész i. m. 1997, 260.

⁷⁶ Részletesen lásd Csizmadia Ervin: *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988). 1. Dokumentumok. 2. Interjúk. 3. Monográfia*. Budapest, T-Twins, 1995.

⁷⁷ A Haraszi Miklóssal készült beszélgetést lásd: Sólyom András: *A Kádár-korszak demokratikus ellenzéke* c. film. <https://www.youtube.com/watch?v=77FeoV-n9i0&NR=1> (utolsó letöltés: 2017. március 6.)

⁷⁸ Uo.

⁷⁹ Részletesen lásd: Népiek és urbánusok. Egy mítosz vége? *Századvég*, 1990/2.; Fricz Tamás: *A népi-urbánus vita tegnap és ma*. Budapest, Nagyvilág, 1997.

⁸⁰ Pogonyi Lajos: A szelep és a tisztálkodási vágy. Beszélgetés Pozsgay Imrével Aczél Györgyről. *Népszabadság*, 1992. 06. 13. 23.

„Az esetek közül, amelyek ide vezettek, a *Kicsi ország*-vita a legtanulságosabb. Időben megelőzte a Rényi–Gulyás–Fábry-polémiát és más fejleményeket is, de mindazt, amit eddig elmondtunk az érdekszövetségekről, az ellenfél lejáratásának szisztémájáról, a monopolhelyzet ártalmasságáról, ez a vita az iskolapélda evidenciájával tárja elénk.

Ami a vitát kiváltó felmérést, Faragó Vilmos *Kicsi ország?* címmel közzétett cikkét illeti (*Élet és Irodalom*, 1967. január 7.), az több szempontból is kordokumentum: módszere, eredményei, tendenciája és hatása szempontjából egyaránt. Kérdőívek révén a nemzeti önszemlélet és internacionalizmus vizsgálata céljából Faragó öt gimnáziumi osztályt kérdezett meg. A kapott válaszokat kommentálva az eredményt aggasztónak találta: »A sportolóinkkal büszkélkedő, harmadik utas nosztalgiajú, színesbőrűektől undorodó válaszok logikusan jutnak el a nemzetközi szolidaritásérzet hiányának nyílt bevalásáig. Koravén eszménytelenség, sunyi pacifizmus, amely legszívesebben elbújna egy 'kicsi ország' nemzetiszínűre festett kerítése mögé.«

Azt, hogy a Faragó által feltett kérdésekre sebtiben, új rákérdések, pontosságra kényszerítő eszmecserék nélkül az átlaggimnazista nem adhat ítéletre jogosító választ, maga Faragó is tudta. »Legszívesebben egyenként beszélgetnék most mindegyikkel, órákon át, féltő szeretettel.« Így ír diagnózisa végén. De a diagnózis közben nagyon is határozott, kíméletlen és önkényes.

Önkényes, mert a színek, amit kap, a gyarló módszer ellenére is – valójában – sokkal jobb, mint az értelmezés. Mert melyek is azok a válaszok, amelyekben »veszélyes« tüneteket észlel? Például abban, hogy a gyerekek büszkék magyarságukra. Ez annak ellenére is terhelő bizonyíték Faragó szemében, hogy a gimnazista tudósaink és művészeink miatt büszke magyarságára. Pedig hát a tudósok és művészek teljesítményein alapuló önérzet erkölcsi normákat foglal magában. Ám aki történetesen nem tudja hamarjában megmondani, miért is büszke, arra is oktalanság gyanakodni, hiszen érett írástudók se tudnának könnyen válaszolni erre a kérdésre.” (Kiss Ferenc: *Az egység akadályai* [1974] I. *Kortárs*, 1991. szeptember, [15–24] 21.)

nek: – Hát maga olyan antiszemikával, mint Csoóri, ír alá közös dokumentumot?⁸¹

A kapcsolat azonban a két tábor között létezett, még ha esetlegesen is, és főként személyes

ismeretségekre, barátságokra épülve. Az 1968-as bevonulással szembeni nyílt egyetemi tiltakozás két felszólalója Bíró Zoltán és az SZDSZ köreiből később szerepet játszó Hamburger Mihály volt. Konrád György, Mészöly Miklós és Csoóri Sándor jó barátságban álltak egymással, Csurka István és Vásárhelyi Miklós között is bizalmas kapcsolat volt. Donáth Ferenc pedig nyíltan vállalta a közvetítő szerepet. Csengey Dénes, Kiss Gy. Csaba, Tornai József, Lezsák Sándor és a belső kör szinte minden tagja sűrűn volt résztvevője a demokratikus ellenzék találkozóinak, és szoros barátságok kötötték össze őket. Teljesen természetes volt, hogy Kodolányi Gyula 1983. márciusi költői estjén Balassa Péter mutatta be verseit. A Levendel László lakásán tartott rendszeres ellenzéki találkozóknak éppen úgy állandó vendége volt Csoóri Sándor, Bakos István, Csurka István, Bihari Mihály és sokan, mint Konrád György, Vásárhelyi Miklós, Radnóti Sándor, Könczöl Csaba, Magyar Bálint.

És ezek az összekapcsolódások nem szorítkoztak csupán személyes kapcsolatokra, egymással összehangolt akciók sokasága történt a kádári időszakban. 1970-ben az *Eszmélet* című független lapért folyó küzdelemben Petri György, Eörsi István, Nádas Péter, Mészöly Miklós, Csoóri, Csurka, Kormos István és még sokan a két irányzatból egyformán kivették a részüket. Az 1977-es szolidaritási Charta nyilatkozatot Csoóri Sándor is aláírta, az 1979-est pedig már Sára Sándor, Kiss Benedek, Kodolányi Gyula, Bakos István és Tornai József is. Az 1981-ben Réz Pál és

⁸¹ Györffy Miklós: A manipuláció nagymestere. Interjú Eörsi Istvánnal. *168 Óra*, 1992. 02. 25.; Aczél megosztó politikájáról részletesen lásd: Révész *i. m.* 1997, 239–242.

Kenedi János szerkesztésében megjelenő *Bibó Emlékkönyv* szerkesztőbizottságának Csoóri Sándor és Tornai József is a tagja volt.

A *Hitel* folyóirat engedélyeztetés hiányában csupán jelképes első szerkesztőbizottságának Illyés, Csoóri és Csurka mellett tagja volt Hanák Péter, Hernádi Gyula, Karinthy Ferenc, és a folyóirat körüli tervekbe bekapcsolódott többek között Mészöly Miklós, Nemes Nagy Ágnes, Lengyel Balázs is. Az írószövetségi küzdelmekben **Eörsi István**, Konrád György, Mészöly Miklós és barátai hangos harcostársak voltak. A Kulin Ferenc szerkesztette és valamiféle mozgalmi hátteret toborzó *Mozgó Világ* szerzői között ott volt a liberális oldal krémje Tamás Gáspár Miklóstól Könczöl Csabán át Radnóti Sándorig, míg a szerkesztőség jelentős része, Kulin Ferenc, Alexa Károly, Czákó Gábor és Gergely András az MDF alapítói lettek később.

Az erdélyi *Ellenpontok* című szamizdat kiadvány kapcsán zajló letartóztatások és a Duray Miklóst ért támadások elleni tiltakozó levelek ugyancsak közös üzenetek voltak. Az 1982-ben a demokratikus ellenzék zaklatása elleni tiltakozást sokakkal együtt Illyés Gyula is aláírta, ahogy 1984-ben Krassó György rendőri felügyelete elleni fellépést is számosan támogatták Lezsák Sándortól Vargyas Lajosig. A nagymarosi vízlépcső és a Duna Kör ugyancsak közös pontot

Donáth Ferenc és felesége, Bozóky Éva gyermekeikkel, 1965-ben. (Forrás: Fortepan / Bojár Sándor, 178909-es kép)

és közös tiltakozási akciókat jelentett, ahogy az 1985. október 15-17-én a betiltás miatt illegálitásban, **Eörsi István** és Jeles András magánlakására szorult Alternatív Kulturális Fórumon Kodolányi Gyula, Kiss Gy. Csaba, Csoóri és Csurka is képviseltette magát, sőt Csoóri és Csurka hozzászólása a rendezvény meghatározó eleme volt.⁸² (Ne feledjük, ekkor zajlott az elhallgatott lakiteleki Antológia-est is, 1985. október 22-én.) Az 1985-ös választások ellenzéki jelöltjeinek támogatása is szoros együttműködésben történt.⁸³

Lehetne még bőven sorolni az együttes fellépéseket, amelyek ha a szervezeti keretek szintjéig nem is jutottak el, koordináltságuk egyre jellemzőbbé vált. 1982-ben Donáth Ferenc kezdeményezésére a két irányzat képviselői közös konzultációs fórumot hoztak létre azzal a céllal, hogy az aláírásgyűjtéseket és egyéb próbálkozásokat egymással egyeztessék.⁸⁴ Ez az összehangolás működött is olyannyira, hogy még Lakitelek „előestéjén”, 1987. szeptember 8-ára datálva is készült egy beadvány *Nyílt levél az Országgyűlés tagjaihoz* címmel, melyben a 100 aláíró arra kérte a képviselőket, hogy ne fogadják el feltételek nélkül a kormány gazdasági munkaprogramját.⁸⁵

⁸² Részletesen lásd Müller Rolf: Országimázs – pró és kontra. In: *Európai Kulturális Fórum és ellenfórum. Budapest, 1985.* Szerk. Müller Rolf. Budapest, ÁBTL, 2005, 9–28.

⁸³ Pozsgay Imrének mint a Hazafias Népfőnt főtítkárnak fontos szerepe volt abban, hogy a választási rendszerbe apró rések épüljenek be. Részletesen lásd: Bába Iván: Az én rendszerváltásom. In: *A rendszerváltás a Magyar Szemlében, 1992–2002.* Szerk. Gróh Gáspár – Kodolányi Gyula. Budapest, Válasz, 2003, [93–112] 95.

⁸⁴ Kasza László elemzése az ellenzéki határozatról, Szabad Európa Rádió, 1986. október. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) 4. 1. A-2003, 16.

⁸⁵ *Nyílt levél az Országgyűlés tagjaihoz.* (1987. 09. 08.) ÁBTL 4.1 A-2003/1, 6–13. Az országgyűlés ellenszavazat nélkül fogadta el a

Csoóri Sándor *Egy nomád értelmiségi című esszéjének sorsa sokatmondó esettanulmány az aczéli kultúrpolitikáról.* (Forrás: Fortepan / Szalay Zoltán, 147933-as kép)

A Donáth Ferenc gondolata nyomán (az 1943-as szárszói konferencia mintájára szükség lenne egy értelmiségi találkozóra) megszülető monori találkozó ugyancsak a konzultációs fórum keretében szerveződött. Monor azonban a korábbi közös akciókhoz képest minőségi különbséget jelentett, mégpedig azért, mert annak már a jövőre vetülő jelentősége volt.

Ahogy az fentebb a Révész-idézetben vagy a Monor közös alapállása kapcsán megfogalmazódott: a résztvevők közül már senki sem gondolta úgy, hogy „a fennálló hatalom egy megváltoztathatatlan adottság volna”.⁸⁶ Ez a „léthelyzet” azonban azt is maga után vonja, hogy az ellenzéki mint szerep is és mint lehetőség is megváltozott: már nem csupán egy ellenpontot képező üldözött értékrend és magatartásforma, hanem a jövő politikai alternatívája. A monori tanácskozáson ennek a tudatosulása, még ha nem is nyíltan, de a sorok között érzékelhetően jelen volt. És a

nagy kérdés, amit ez a léthelyzet megkerülhetetlenül felvet: az ellenzék intézményesülésének kérdése, ugyancsak kézzelfoghatóvá vált. Bár a résztvevők azt, mintha forró kása volna, még csak kerülgették, de a dilemma már a találkozó hangulatában, gesztusaiban tükröződött. Ahogy az Donáth Ferenc a már fentebb is idézett megnyitójában is tetten érhető: „Én tehát amellet vagyok, hogy annak érdekében cseréljük itt ki a gondolatainkat, hogy valamennyi ilyen laza kör jobban, másokról, más célokról és törekvésekről többet tudva folytathassa, amit maga tesz. Ennél messzebbre lehet éppen menni, de úgy érzem, hogy jelenleg nem kívánatos.”

A kérdés végső tétje azonban nem a párttá vagy mozgalommá válás részletei körül, sokkal inkább az együtt-nem együtt, vagy politikusabb nyelven fogalmazva, afféle „nagykoalíció” megvalósulása körül forgott. A monori találkozó még a puhatolózás jegyében zajlott. A megállapodás, hogy

egy újabb találkozón folytatják a vitát, a hatalommal szembeni fellépéseiket pedig összehangolják, arról vallott, hogy a döntést e kérdésben nyitottan kezelték. A *Társadalmi Szerződés* és a Lakiteleki Találkozó azonban eldöntötte e dilemmát.

Meddő vita arról értekezni, hogy a dolgok ilyenén alakulása kinek a felelőssége, a monori találkozó után született egyezség „felrúgása” kinek a rovására írható, azt megítélni pedig, hogy sikeresebb lett volna-e Magyarország számára a másik út, a fikció körébe tartozik. Úgy gondolom azonban: a két csoport eltérő arculatának természetes következményeként is értelmezhető az, hogy az események a különállás irányába mozdultak. Önértékelésükben, és ami a jelen helyzetben különösen fontos tényező, önszerveződési stratégiájukban olyan különbözőek voltak az elképzeléseik, hogy a különválás mindkét fél esetében a realitások érvényre kerülését jelenti. Vagyis az esetleges sérelmekről és ellentétekről függetlenül volt létjogosultsága annak, hogy a történetek így körvonalazódtak.

Az *Egy nomád értelmiségi* című, fent idézett Csoóri-esszé nemcsak egy mélyreható elemzés a korszak léthelyzetéről, de annak megjelentetése, illetve meg nem jelentethetősége egy sokatmondó esettanulmány is az aczéli kultúrpolitika (és a kádári állambiztonság) történetéről. A tanulmányt – miután a *Forrásból* kiollózták – a *Beszélő*-kör segítségével szamizdat formájában adták ki. Ez az epizód jelen írás szempontjából azért is érdemel figyelmet, mert segít árnyalni azt

kormányprogramot. A levélről részletesen lásd: Pintér M. *i. m.* 2007, 181–182; Csizmadia *i. m.* (3) 1995, 407.

⁸⁶ Demszky Gábor véleménye szerint ez a helyzetértékelés határozta meg a „népiek” hatalomhoz való viszonyát a Kádár-rendszerben, lásd: Csizmadia *i. m.* (2) 1995, 338.

„az önszerveződési stratégiát”, ami olyan különböző volt a két ellenzéki tábor esetében, hogy a „közös útra” épülő forgatókönyv nehezen lett volna járható.

Az illegalitás vállalását mint a két tábor közötti vízvázlatzó tényezőt és a „demokratikus ellenzék” sajátját szokás említeni. Ha azonban közelebbről nézzük az eseményeket, nem egyedi eset Csoóri illegális területen való „bóklászása”. Az 1979-es *Tűlpart* című szamizdat interjúkötet 39 megkérdezettje közül jó páran a „népi” táborhoz tartoztak. Illyés Gyula *Szellem és erőszak* című művét – itthoni ellehetetlenítése után – illegálisan adták ki külföldön. Az emigrációs folyóiratokban a tiltások ellenére is rendre jelentek meg írások Csoóritól, Csurkától, Kiss Gy. Csabától és másoktól. Rendszerezések voltak a határon túliakhoz eljuttatott és tőlük továbbított illegális küldemények. Kósa Ferenc Béres

Józsefről szóló *Utolsó szó jogán* című filmjét illegálisan forgatta. De gondoljunk a szamizdat formában megjelenő Bibó-kötet szerzőire, vagy a konspiráció szabályai szerint szerveződő monori találkozóra. Önmagában tehát az illegalitás nem jelentett feltétlenül elzárkózást, legalábbis ha az egyéni szinten merült fel. Közösségként, pontosabban a közösség megszervezésének és képviseletének igényével párosulva azonban már feltétlenül elzárkózást jelentett. Az illegalitás tehát ebben az összefüggésben válik a két csoportosulás között kikristályosodási ponttá. És a Lakiteleki Találkozó ezt az igényt tűzte zászlajára: a közösség megszervezésének és képviseletének igényét.

1987-ben mindkét ellenzéki csoport úgy érezte, elérkezett az ideje annak, hogy saját státusán minőségi változást hajtson végre, és a szövetségi viszonynak

hazudott karanténba kényszerült helyzetéből kitörjön. Ezt mindkét csoport a saját természete szerint, ugyanakkor a hatalom által rákényszerített körülményekből kiindulva tette. A *Beszélő*-kör – mintha a legális politikai mező meghatározó tényezője volna, de az illegalitás „szabadságát” fel nem adva – az aktuális hatalmi helyzethez igazított programot alkotott, ahol a fennálló viszonyokhoz való igazíttatás az illegális viszonyrendszerből való kilépés üzenetét hordozta. Az MDF alapítói pedig – a legalitás talaján maradván – az önszerveződésre épülő politikai mozgalmat szerveztek, de már nem a hatalom által kijelölt keretekhez igazítottan, hanem kényszerítve a hatalmat az általuk kialakított keretek elfogadására. Ez mindkét fél részéről paradigmaváltást jelentett, ugyanakkor a hatalmat is működésében paradigmaváltásra kényszerítette.